

Ф. Камалова^{1*}, **М. Төлегенов¹**,
М. Мырзабеков¹, **Ж. Белтенов²**

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

САКРАЛДЫ ЛАНДШАФТ ЖӘНЕ СПЕЛЕОМҰРА: ТҮРКІСТАН ӨҢІРІНДЕГІ ҮҢГІРЛІК КУЛЬТТЕР

Бұл мақалада Түркістан өңіріндегі Ақмешіт ата, Жылаған ата, Укаша ата және Қылует нысандарының сакралды ландшафттағы орны пәнаралық тұрғыдан талданады. Зерттеу үңгірлер мен жерасты ғибадат орындарын тек табиғи немесе туристік нысан ретінде емес, халықтық дүниетаным, діни тәжірибе аңыздық жад және психологиялық әсер тоғысатын мәдени кеңістік ретінде қарастырады. Негізгі назар үңгір бейнесінің архетиптік мағынасына, оның «алғашқы үй», «аналық жатыр», «қорған» және «трансформация кеңістігі» тәрізді символдық қабаттарына аударылады. Әдіснамалық тұрғыдан феноменологиялық сипаттау, герменевтикалық түсіндіру, салыстырмалы-дінтанулық талдау және тарихи-мәдени реконструкция тәсілдері қолданылды. Бұл тәсілдер Ақмешіт ата үңгіріндегі жарық пен қараңғылық диалектикасын, Жылаған атадағы су мен дыбыс феноменін, Укаша ата құдығындағы вертикальді символиканы және Қылуеттегі сопылық оңашалану тәжірибесін өзара байланыста түсіндіруге мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері аталған нысандардың киелілігі тек діни сенімнің көрінісі емес, табиғатпен байланыс, ұжымдық жад, ішкі тепе-теңдік және аймақтық бірегейлік мәселелерімен сабақтас мәдени-философиялық феномен екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан қарастырылған мұралар мәдени саясат, жауапты зиярат мәдениеті және рухани-танымдық туризм үшін маңызды қолданбалы қайнаркөз бола алады.

Түйін сөздер: Түркістан өңірі, сакралды кеңістік, үңгір символикасы, спелеомұра, зиярат мәдениеті

F. Kamalova^{1*}, M. Tolegenov¹, M. Myrzabekov¹, Zh. Beltenov²

¹Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

Sacred Landscape and Speleological Heritage: Cave Cults of the Turkestan Region

This article presents a multidimensional study of underground shrines and caves located within the sacred landscape of the Turkestan region. The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of the historical, cultural, psychological, and phenomenological nature of cave cults associated with such sacred sites of the Turkestan region as Akmeshit Ata, Zhylagan Ata, Ukasha Ata, and Kyluet. In this study, the cave is examined as an archetypal space, with particular attention given to revealing its symbolic meaning as a primordial home a “maternal womb,” and a space of transformation. In addition, the article explores the semiotic structure and religious-ideological content of legends and rituals connected with these sacred sites, and offers a comparative analysis with similar cave cults within the worldview system of the Turkic peoples. The research is aimed at scholarly interpretation of the origins and evolution of cave cults their functioning within Shamanic-Tengrian worldviews in the pre-Islamic period and within Islamic tradition, as well as at determining their role in contemporary cultural memory. Alongside general phenomenological, psychological, and hermeneutical approaches, the study employs the method of historical and cultural reconstruction. The results lead the authors to conclude that the sacredness of caves represents not only an element of a religious belief system but also an archetypal manifestation of national and spiritual identity that is a cultural-philosophical phenomenon reflecting the holistic unity of human existence with nature. One of the key findings is that, from a psychological perspective, being inside a cave contributes to stress reduction induces a meditative state, and enhances connection with the unconscious. Sacred places especially cave-related sacred sites, may contribute to restoring an individual’s inner spiritual balance, while reflective practices conducted in such spaces can facilitate the renewal of personal value orientations. This determines the practical significance of the study.

Ф. Камалова^{1*}, М. Төлегенов¹, М. Мырзабеков¹, Ж. Белтенов²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

Сакральный ландшафт и спелеонаследие: пещерные культы Туркестанского региона

В данной статье представлено многостороннее исследование подземных святилищ и пещер, расположенных в сакральном ландшафте Туркестанского региона. Цель статьи – комплексный анализ исторической, культурной, психологической и феноменологической природы пещерных культов, связанных с такими сакральными объектами Туркестанского региона, как Акмешит ата, Жылаган ата, Укаша ата и Кылуэт. В исследовании пещера рассматривается как архетипическое пространство, при этом ставится задача выявить её символическое значение как «первого дома», «материнской утробы» и «пространства трансформации». Кроме того, осуществляется раскрытие семиотической структуры и религиозно-идейного содержания легенд и ритуалов, связанных с сакральными объектами, а также проводится сравнительный анализ с аналогичными пещерными культами в системе мировосприятия тюркских народов. Исследование направлено на научное осмысление происхождения и эволюции пещерных культов, их функционирования в шаманско-тенгрианском мировоззрении в доисламскую и исламскую эпохи, а также на определение их роли в современной культурной памяти. В работе, наряду с общими феноменологическими, психологическими и герменевтическими методами, используется метод историко-культурной реконструкции. В результате исследования авторы приходят к выводу, что сакральность пещер является не только элементом религиозно-веровательной системы, но и архетипическим проявлением национально-духовной идентичности, то есть культурно-философским феноменом, отражающим целостное бытие человека в единстве с природой. Одним из ключевых выводов исследования также является положение о том, что с психологической точки зрения пребывание в пещере способствует снижению уровня стресса, вызывает медитативное состояние и усиливает связь с бессознательным. Ценность проведенного исследования заключается в том, что в условиях современных глобальных вызовов и возникающих социальных и психологических проблем сакральные места, особенно пещерные сакральные объекты, могут способствовать восстановлению внутреннего духовного равновесия человека, а реализуемые в таких пространствах рефлексивные практики – обновлению ценностных ориентаций личности. Данное положение определяет практическую значимость исследования.

Ключевые слова: Туркестанский регион, сакральное пространство, символика пещер, спелеологическое наследие, культура поломничества

Кіріспе

Үңгірлік культтер адамзат өркениетінің ең көне сакралды тәжірибелерінің бірі саналады. Үңгір табиғи морфологиялық құрылым ғана емес, адам санасында архетиптік деңгейде ұяланған «алғашқы үй», «аналық жатыр», «қорған» және «жасырын білім мекені» сияқты символдық мәндерге ие кеңістік. Карл Густав Юнгтің аналитикалық психологиясында үңгір бейнесі «ұжымдық бейсананың» маңызды архетиптерінің бірі ретінде түсіндіріледі. Ол адамның ішкі дүниесіне үңілу, бейсаналықпен байланыс, трансформация мен рухани қайта туу процестерінің символы ретінде қарастыруға болады.

Қазақстандағы Түркістан өңірі мұндай архетиптік кеңістіктерге аса бай аймақ ретінде ерекшеленеді. Ақмешіт ата үңгірі, Жылаған ата үңгірі, Укаша ата құдығы және Қылуэт жер асты ғибадатханасы секілді нысандар ғасырлар

бойы сакралды практиканың, мистикалық тәжірибелердің, рухани тазару мен медитацияның маңызды орталықтары болып келген нысандар. Бұл мақалада аталмыш үңгірлік культтер тарихи-мәдени және феноменологиялық тұрғыдан талданып, үңгір символының адам санасындағы архетиптік әсері психологиялық және герменевтикалық әдістер арқылы түсіндіріледі.

Қазақ жеріндегі үңгірлердің маңызы мен мәні А.Сейдімбектің төмендегі пікірінен айқын аңғарылады: «Не көп – қазақ даласында үңгір көп. Не көп – қазақ арасында үңгірге қатысты аңыз әңгіме, шынайы әңгіме көп. Небір қиял-ғажайып ертегілеріміз. Үңгірлер «әлемі» туралы. Тіптен, байтақ дала төсіндегі үңгірлердің тарихи оқиғалармен, тарихи тұлғалармен сабақтасып жататынын қайтерсіз. Балқан таудағы Мәдидің кара үңгірі, Семейдегі Еңлік пен Кебекке пана болған Ұйтас үңгірі, Ұлытаудағы Асанқайғының бәйбішесі Тана жерленген шыңның басындағы

Ақмешіт әулие үңгірі, Ойылдағы Құныскерейдің үңгірі, Көкшетаудағы Кенесарының үңгірі, міне, мұндай орындар тарихи оқиғалармен, тарихи тұлғалар өмірімен қойындасып жатуымен назар аударады» (Сейдімбек, 1997, 165 б.). Халықтың дүниетанымынан, наным-сенімінен, діни тәжірибесінен сыр шертетін үңгірлер мен жерасты құлшылық орындары бүгінгі күнге дейін жеткілікті түрде зерттеле қойған жоқ. Оларды тереңірек зерделеу арқылы тарихи, рухани, этномәдени, психологиялық және әлеуметтік таным жүйесін айқындауға, бүгінгі кезде және болашақта тәлім-тәрбие, жан саулығы, т.б. маңызды салаларда қолдануға жол ашылады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Жалпы, үңгіртану немесе спелеология отандық дінтану ғылымында бұрын-соңды мүлдем қолға алынбаған тақырып. Шетел ғалымдары үңгірлердің, жер асты нысандардың діни, рухани, мәдени функциясы мен ерекшеліктерін жан-жақты зерделеп, тың ғылыми жаңалықтарға қол жеткізген. Дүние жүзіндегі және қазақ жеріндегі үңгірлерге жалпылама сипаттама жасап, олардың мәдени және әлеуметтік сипатын танытуға тырысқан ғалым А.Сейдімбек «Туған жердің үңгірлерін тілге тиек етудегі негізгі нысана – сол үңгірлерден басталатын рухани нысандарды саралап тануда болса керек. Аңызбен қойындасқан ақиқаттың жігін ажырату, өшуге айналған белгілерден рухани тектің бастауын танып білу, үңгірлердің өсімдік және жануарлар дүниесін зерттеу, ел-халық өмірінің тарихымен сабақтастыру – бұл саладағы темірқазық болуы керек. Ал үңгірлерден басталатын алыс заманлар жаңғырығы петроглифтер түрінде, аңыз-әңгіме түрінде, заттық айғақтар түрінде бүгінгі күнге жетіп отыр» деп үңгірлерді зерттеудің қажеттілігін саралап көрсеткен (Сейдімбек, 1997, 165 б.).

Жалпы дін психологиясы саласында үңгір символының архетиптік табиғатын швейцариялық психолог әрі философ Карл Юнг жан-жақты талдаған. Юнгтің концепциясында үңгір адамзаттың терең психологиялық қабаттарымен байланысты бірнеше архетиптің тоғысқан нүктесін анықталады:

Біріншісі, Ана архетипі (Great Mother). Юнг үшін үңгір – аналық бастау, қорғаушы әрі жұтушы күштің символы. Юнгтің пайымдауынша, үңгір адамдарды «ана жатырындай қорғайды; оның ішіндегі «қараңғылық» бейсаналықтың

символы ретінде қарастырады; ал ішіне енген адам «қайта туылады» (Юнг, 1996).

Мәселен, Қылует жер асты мешітіне түсу «рухани қайта туу» ритуалына ұқсайды. Мұнда арнайы бір мақсатпен түскен сопы, дәруіш немесе жәй ғана діндар адам нәпсінің теріс сипаттарынан арылып, қайта түлеуді, жаңаруды, жаны мен жүрегін нұрландыруды көздейді.

Екіншісі, Көлеңке (Shadow) архетипі. Үңгір адамның ішкі қорқыныштары мен бейсаналық мазасыздықтарымен бетпе-бет келетін кеңістік. Мысалы, Жылаған атадағы мистикалық дыбыстарды халық ежелден «рухтар дыбысы» деп қабылдауы – осы көлеңкелік символизмнің көрінісі.

Үшіншісі, Адамдық тұтастық (Self) архетипі. Үңгір тұлғаның рухани тұтастыққа жету жолындағы «ішкі саяхатының» моделі. Юнгтің айтуынша, үңгірге түсу «өз ішкі лабиринтіне түсу» және «Меннің (Self) орталығына жақындау, рухымен жүздесу» (Юнг, 1996).

Ал енді үңгірлік кеңістіктің феноменологиясына келетін болсақ, феноменологиялық тұрғыдан үңгір – перцептивті, эмоционалды және экзистенциалды тәжірибе тудыратын кеңістік. Тіпті үңгірге түскенде, ішіндегі акустикасының өзі ерекше бір сезім тудырады. Мысалы, Жылаған атадағы үннің жаңғырығы адам бойында трансценденттік сезімді оятады. Бұл Э. Гуссерльдің «феномендік әсер» ұғымына сай келеді: адам объектіні сол қалпы емес, өзінің сана құрылымы арқылы қабылдайды (Гуссерль, 2008).

Сонымен қатар, жабық кеңістік ішінде жарық пен қараңғының диалектикасын байқауға болады. Мысалы: Ақмешіт атадағы жарықтың үстінен түсіп, төменге жұмсақ таралуы «көк аспан – жер асты» иерархиясын сезіндіреді. Бұл кеңістік адамның сана құрылымын өзгертеді: тыныштық; қауіпсіздік сезімі; уақытты жоғалту; медитативтік күй.

Феноменологиялық талдау көрсеткендей, үңгір кеңістігіне енген сәттен бастап адамда «уақыт тоқтағандай» әсер пайда болады. Бұл қас-терлі кеңістіктің негізгі қасиеті.

Ал, герменевтикалық әдіс бойынша үңгір мәтін деп пайымдалады, оны халық мәдениеті «оқиды» және мағына береді.

Осы ретте бұл мақаланың негізгі мақсаты – Түркістан өңіріндегі Ақмешіт ата, Жылаған ата, Укаша ата және Қылует нысандарындағы үңгірлік культтердің тарихи, мәдени және архетиптік мәнін пәнаралық талдау. Сонымен қатар зерттеу осы сакралды кеңістіктерге қатысты

аңыз-әпсаналар мен ғұрыптардың семиотикалық және діни мағынасын анықтап, түркі әлеміндегі ұқсас культтермен салыстыруды көздейді.

Осы мақсатқа сәйкес мақалада мына міндеттер қойылады:

- үңгірлік культтердің тарихи, мәдени және феноменологиялық ерекшеліктерін пәнаралық талдау;

- әрбір сакралды нысанға қатысты аңыз-әпсаналардың семиотикалық құрылымы мен діни мағынасын анықтау;

- түркі әлеміндегі ұқсас үңгірлік культтермен салыстыру;

- үңгірлік культтердің шығу тегі, эволюциясы, исламға дейінгі және исламдық дәуірдегі рөлін қарастыру.

Зерттеудің маңыздылығы Түркістан өңіріндегі үңгірлік культтердің терең тарихи жадпен сабақтас рухани-мәдени мәнін ашу арқылы қазақ мәдениетінің архетиптік негіздерінің, сакралды кеңістіктердің әлемдік өркениетпен ортақ тұстарын және ұлттық дүниетанымадағы сабақтастықты ғылыми негізде айқындауында.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу әдіснамасы үңгірлік культтердің тарихи, мәдени және феноменологиялық ерекшеліктерін пәнаралық тұрғыдан ашуға бағытталды. Негізгі тәсілдердің бірі – феноменологиялық сипаттау. Ол сакралды тәжірибені сыртқы бақылау нысаны ретінде ғана емес, оны бастан кешіретін қауымның ішкі дүниетанымы арқылы түсіндіруге мүмкіндік берді. Осыған байланысты үңгір тек геологиялық форма емес, діни тәжірибені ұйымдастыратын тірек-символ ретінде пайымдалды. Ал Карл Густав Юнгтің тұжырымдамасына сәйкес архетиптік талдау арқылы үңгірдің адамзаттың ұжымдық бейсанасындағы «алғашқы үй», «аналық жатыр», «трансформация кеңістігі» ретіндегі архетиптік қызметі талданды. Әсіресе, Қылуат пен Ақмешіт ата нысаналарында бұл символдардың қалай мәдени кодқа айналғаны көрсетілді. Герменевтикалық тәсіл арқылы мәтіндік деректер (аңыз – әпсаналар және хикаялар жергілікті шежірелерде) символдық-мағыналық деңгейде талданды. Әрбір сакралды нысанға қатысты аңыз-әпсаналардың семиотикалық құрылымы мен діни мағынасы анықталды. Салыстырмалы-дінтанулық зерттеу негізінде түркі әлеміндегі ұқсас үңгірлік культтермен салыстыру жүргізіліп, олардың ортақ символдық белгілері мен локалдық ерекшеліктері

тері талданды. Тарихи-мәдени реконструкция әдісі бойынша үңгірлік культтердің шығу тегі, эволюциясы, исламға дейінгі және исламдық дәуірдегі рөлі олардың қастерлі кеңістік сипатында қалыптасу кезеңдері жүйеленді. Кейбір зияраттық нысандарға әсіресе Укаша ата тұлғасына, мазарына аналогиялық салыстырмалы талдау жүргізілді, онда Укаша атаға ұқсас басқа да тұлғалармен символикалық түрде ұқсастырылып, талданды.

Жалпы алғанда әдіснамалық негіз үңгірлік культтердің мәнін тек тарихи дерек емес адам санасындағы архетип пен діни тәжірибенің әрекеттегі элементі ретінде ашуға бағытталды.

Нәтижелер және талқылау

Ақмешіт ата үңгірінің символикалық, феноменологиялық сипаттамасы

Үңгір мотиві түркі халықтарының мәдениетінде, сенім жүйесінде айрықша көрініс тапқан. Ежелгі түркілердің наным-сеніміне сәйкес, үңгірлер ата-бабалардың рухтарымен байланысты болған, яғни дүниеден өткен адамдардың рухтары үңгірден мекен табады деген түсінік қалыптасқан. Көне эпостарда, дастандарда, ертегі, аңыздарда, мәселен, «Қорқыт ата» кітабында, «Көрұғлы» жырында үңгірлер екі дүниені байланыстыратын, құпияға толы, қаһарманға күш, даналық, қару беретін немесе таңғажайып тіршілік иелері (дию, жын, пері т.б.) жайлаған орындар ретінде сипатталады. Зерттеулерде жабық жер асты мекендері, тау қойнауы мен жартастардағы үңгірлер түркі мифологиясында жаңа өмір, жаңа бастауды білдіретіні көрсетілген (Осмонова, 2021). Архаикалық инициация ритуалы үңгір ішінде атқарылған. Рухтармен тілдесу, тылсым әлемге саяхат осында жүзеге асырылған.

Қазақстанның барлық аймақтарында дерлік табиғи үңгірлер кездеседі. Олардың саны қазіргі кезде 30-дан асатыны белгілі болып отыр. Түркістан өңіріндегі Ақмешіт ата және Жылаған ата үңгірі мемлекет қорғауына алынған. Ақмешіт ата үңгірі Түркістан облысы Бәйдібек ауданында орналасқан. Ол әктасты тау жыныстары қабатында түзілген ойық жарқабақ үңгір. Ақмешіт үңгірін феноменологиялық тұрғыдан талдасақ, оны «жарық пен қараңғы символизмі» ретінде қарастырамыз. Аңыздарда Ақмешіт ата жер астында зікір салып, рухани тазарғаны айтылады. Халық арасында үңгірді даналыққа апарар жолдың метафорасы ретінде қарайды. Себебі үңгірге келген зияратшылар оның өзгешелігін,

киелі сипатын бірден аңғара түседі. Дін феноменологиясында киелілік – профанды, яғни дүниелік, тұрмыстық, күнделікті болмысқа қарама-қарсы ұғым (Широков, 2022). М. Элиаденің пікірі бойынша, киелі құбылыстар иләһи, діни, рухани, бұл дүниеден тыс, иррационалды, мистикалық мәнді еншілейді. Киенің көрініс беру құбылысын М.Элиаде «иерофания» терминімен сипаттауды ұсынады: «Киелі тастар немесе ағаштардың табиғи сипаты елеусіз қалады, олар тек иерофания болғаны үшін ғана қастерленеді. Олар жай ғана минерал немесе өсімдік емес, одан «мүлде өзге», оның ар жағындағы қасиетін «айқындап», көрсетіп тұрады» (Элиаде, 1996, 140 б.). Феноменологиялық тұрғыдан алғанда, Ақмешіт ата үңгірі де «мүлдем өзге» қасиетке тән барлық белгілерге ие.

Зерттеушілер киелі болмыс пен кеңістіктің адамның сезімдік тәжірибесімен және иррационалдық күйзелістерімен де бірдей байланыста болатынына назар аударады. Р.Гонсалес сезімдік қабылдау арқылы кие, күдіретті тәжірибе жүзінде бастан өткерудің төрт негізгі тәсілін көрсеткен: көру, есту, иіс сезу және сипап сезу. Ақмешіт ата үңгіріне келушілер үңгірдің сыртқы әлем заңдылықтарына бағынбайтын, таңғалдыратын көріністе екенін алға тартады. Үңгір ішінің киіз үй тәріздес кеңістігі, жартасты жакпарлары, төрт маусымнан тәуелсіз тұрақты қалпы «сакралды шегіну» сезімін тудырады. Адамның көзіне олардың ішкі әлемі күтпеген қиял-ғажайып көріністер ашылады. Үңгірдің пішініне сай ішіндегі дыбыстар да құлаққа әдеттегіден тыс, тосын естіледі. Адам бойындағы толқу мен тебіреністі төбеден бірнеше жерден үздіксіз ағып тұрған тамшылар тырсылы одан сайын күшейте түседі. Бұған қоса, тілдесу кезінде шығаратын дауыстың өзі жер бетіндегіден бөлек, үрей мен әуестікке жетелейтіндей әсерге бөлейді. Ауа температурасының қысы-жазы 18-20 градус жылылықтан айнымауы әрі жанға тыныштық сипайтын атмосферасы оның киелілігін нақтылай түседі. Т.Н. Дмитриева үңгірге бару адамдардың бойында қуатты эмоциялық кешен туғызады деген пікір айтады (Дмитриева, 1997). Таңғалу, шаттану, үрейлену, қызығу т.б. сезімдер мен эмоциялар шоғыры психотерапия түрінде стресс, депрессия, невроздан арылтатын әлеуетке ие. Этнограф ғалым А.Сейдімбеков қазақ жеріндегі үңгірлерге қатысты мақаласында «спелеотерапия» жайлы яғни сырқат, науқастарды үңгірге әкеліп емдеу тәсілін сипаттап өтеді (Сейдімбеков, 1981). Ақмешіт үңгіріне келушілердің арасында перзент тілеу, дертіне шипа

табу мақсатында түнейтіндердің кездесуі де осы пікірге дәлел бола алады.

Ақмешіт үңгіріне қатысты аңыздардың семиотикалық құрылымын, олардың діни-идеялық мазмұнын герменевтикалық тәсіл арқылы анықтағанда, келесідей нәтижелерге қол жеткіздік: Ақмешіт үңгіріне қатысты ел аузында айтылып келе жатқан бірнеше аңыз бар. Оның алып әрі ойық жарқабақ сипатын «бір кездері бұл үңгірді айдаһар мекен еткен» деген әпсанамен түсіндіреді. Сондықтан кейде «Айдаһар үңгірі» деп те аталады. Айдаһар елге шауып, мал-жанын жиі жеп кететіндіктен, Сүлеймен пайғамбар оны осы үңгірдің ішіне шынжырлап байлап тастаған. Тағы бір аңызға сәйкес, бұл үңгірдің ішінде бір әулие кісі отбасымен өмір сүрген. Үңгірге сатымен түсіп, көтеріліп жүрген. Оны маңайындағы ел «Ақмешіт әулие» деп атап құрмет тұтқан. Халық арасында кең таралған тағы бір аңыз бойынша, жаугершілік жылдары Есіркеп Қойгелді батыр әскерімен осы үңгірге келіп паналаған. Түні бойы шелектеп жауған жаңбырдан қорғанып, таң намазын осында оқиды. Серіктерінің бірі үңгірді Есіркеп не Қойгелді деп атау туралы ұсыныс айтқанда, батыр онымен келіспейді. «Бұл үңгірдің ерекше қасиеті бар екен. Бізді панасына алып, жаудан да, жаңбырдан да сақтап қалды. Әрі осы жерде құлшылығымызды да өтедік. Санымыз он мың болса да, түгел сыйып кеттік. Ішіндегі аппақ тастары жарқырап, көңілді өзгеше күйге бөледі. Үңгір киелі жер екен, сондықтан Ақмешіт деп атайық» дейді (Түркістан, 2019, 30-31 бб.). Келтірілген үш нұсқаны да бір-бірімен ортақтастыратын түсінік – үңгірдің басқа әлемнен өзгешелігі, киелі сипаты.

Салыстырмалы-дінтанулық жағынан талдайтын болсақ, ежелгі түркілердің нанымдарында тау – культтік мәнге ие қасиетті мекен, ол дәстүрлі салттар мен әлеуметтік өмірді қалыптастыруда маңызды рөл атқарған. Тауларда сарқыраған өзендер, бастау-бұлақтар мен өзен көздері орналасады. Су – материалдық әрі рухани өмірдің бастауы, сондықтан киелі деп есептеледі. Осы тұрғыдан алғанда, Ақмешіт үңгірінде таудан саркылдап ағып жатқан бұлақты көруге болады. Сол секілді Ақмешіт ата үңгіріндегі бұлақ қасиетті болып келеді.

Сонымен қатар үңгір ежелгі түркілерде құдай жолына бет бұрған тұлғалар үшін толғаныс жасайтын орын ретінде қарастырылады. Мысалы, Анадолы әулиелерінің бірі Хүсейін Ғазы, халықтың сенімі бойынша, Анкараның Мамақ өңірінде өмір сүрген мистикалық тұлға. Оның атымен байланысты тау мен көрнекті мазары бар, сон-

дай-ақ қасиетті болмысына қатысты аңыздар да кең тараған. Аңыздардағы су метафорасы да тау культімен тығыз диалектикалық байланыста көрініп, Хүсейін Ғазының қасиеттілігімен сабақтасады. Осы тұрғыдан алғанда, мұндай әңгімелер қасиетті тау мен үңгір метафорасы аясында жер атауларының қалыптасуына, сондай-ақ «қасиетті су» түсінігі арқылы су көздерінің шығу тегіне қатысты мәліметтер береді (Акуйз, 2017).

Тарихи-мәдени реконструкция әдісіне келетін болсақ, Ақмешіт үңгірінің пайда болуын исламға дейінгі киелі кеңістікке жатқызуға болады. Себебі ол мыңдаған жылдар бұрынғы энеолит дәуіріне жатады (Түркістан, 2019). Аңыздарға қарағанда, мұнда исламға дейінгі көне заманда айдаһар тіршілік еткен. Сонымен қатар көне дәуірлерден бері тәу ету, рәсім-жоралғы өткізу үрдісі еш үзілмеген. Халық аңыз-әпсаналарында үңгірдің осы сипатына көбірек басымдық берілген. Баласы жоқ жандардың перзент тілеп келіп, мақсат-мұратына жеткендері жайлы да айтылады. Мұнда ем алу, шипа табу мақсатымен келушілер санының да көп болуын мыңдаған жылдар бұрынғы геологиялық түзілімдердің әсерінен іштегі атмосферасының денсаулыққа пайдалы қалыпқа енгендігінен деп бағамдауға болады. Үңгірге қатысты ауызша және жазбаша мәліметтер, ғылыми тәжірибелер оның діни-мифологиялық тұрғыдан да, геологиялық және медициналық тұрғыдан да маңызы жоғары екенін дәлелдейді.

Жылаған ата: табиғи феноменді сакрализациялау

Түркістан қаласының солтүстік-батысында, Бабайқорған ауыл әкімшілігіне қарасты Қаратау бөктерінде, теңіз деңгейінен 1300 метр биіктікте I-V ғасырларға тән құдық, бұлақ және үңгір бар. Ол Түркістан қаласынан 120-130 шақырымдай қашықтықта орын тепкен. Бұл жер «Жылаған ата әулие» деп аталады. Әулиенің басына баратын жол Қарнақ ауылынан өтіп, батысқа қарай созылып жатыр. Үңгір суы бар терең ойпаттан тұрады. Ол аузы кішкентай өзеннен 10 метр биікте орналасқан. Үңгірдің құпиясы әлі күнге дейін ғылыми тұрғыда зерттелмеген. Үңгірден әрқилы уақытта су атқылап шығады да тез тоқтайды. Кіреберісінде жалаңаяқ баланың іздері тасқа басылып қалған. Ел аузындағы әңгімеге сәйкес, үңгірден құран оқыған кезде су шығады екен. Ел сенімінде «Егер үңгірден су ақса тілек қабыл болды» деген түсінік бар.

Үңгір, сырт қарағанда, кәдімгі сарқырамаға ұқсайды. Бірақ сарқырамадан үнемі су ағып тұрса, «Жылаған атадан» су басына барып құран

оқыған кезде ғана ағады. Онда да бәріне бірдей аға бермейді. Оның себебін ақсақалдар «Ниеті таза адамдарға су ағады, теріс пиғылды кісіге ақпайды» деп түсіндіреді. Үңгірдің аузының ені 8-9 метр, биіктігі 3-4 метр, тереңдігі 50-60 метр шамасында. Шатқалдан төмен түскенде өзеннің сол жағалауында биіктігі 10-14 метр жартаста диаметрі 0,15-0,18 метр келетін қуыс көрінеді. Үңгірге қарама-қарсы бетте иіліп тұрған үлкен тас бар. Қырынан қарағанда ол тас адам кейіпіне ұқсайды. Оны халық «Кемпір» деп атайды. Адам кейпіндегі сол тастың бетінен су тершіп, тамып тұрады. Оны «Жылаған атаның анасының көз жасы» немесе «Шаш ананың жылап тұрған көз жасы» деп атап тәу етеді. Одан арғы үлкен үңгір «Жылаған атаның отырған, жатқан мекені». Осы тастың қасындағы сазбалшықтан барған адамдар алады. Бірақ сыртқа шыққанша қатып қалады. Бұны жұрт әулиенің кереметіне балайды. Үңгірден шыққандар «Жылаған атаның» суына шомылуы керек. Үңгірге жақын жарқабақтағы қуыстан анда-санда ағатын су қанша аяз болса да қыста ақпайды. Жылаған атаның мекені шыққан жері, мес түскен жер «Мес әулие» аталады. Ол жерді де жергілікті халық «киелі жер» деп санайды. Белгілі бір уақыт көлемінде ғана сыртқа шығатын судың құпиясы беймәлім. Тау ішінің терең шатқалының бір биігіне орнатылған сағанасына жету өте қиын. Басына ешбір көлік бара алмайды. Тек жаяу, жалғызаяқ тар соқпақпен, бұта-қарағанның арасымен жүріп бару қажет. Оған сүрлеу жолдың тауқыметін тартып, әбден қиналып жол азабын көріп, ауырлыққа шыдағандар ғана жетеді. Қариялар ұзын-сонар жолдың қиындығын сезіп, жыланып барғандардың тілегін әулие әруағы қабыл етіп, мақсат-мұратына жеткізетінін, келушілер алдымен ата-ана әулиеге зиярат етіп, содан соң Жылаған атаға баруы шарт екенін айтады (Тәжиев, 2011).

Жылаған ата туралы аңыздың үш нұсқасы бар. Жиі айтылатын нұсқада өрілген қысқаша оқиға желісі мынадай. «Ертеде Түркістан өңірінде Майдантал ауылында Гүрзіхан мен Шаш ана деген ерлі-зайыпты кісілер өмір сүріпті. Олар орта жасқа келгенше перзент көрмей, қатты зарығыпты. Бүкіл әулие-әмбиелердің басына түнеп, Құдайдан бала тілепті. Созақтағы Бабатаға келіп түнегенде түсінде бір ақсақал көп ұзамай балалы болатынын айтып аян береді. Көп ұзамай Шаш ана көтереді. Айы-күні жетіп босанады. Бірақ дүниеге домалақ меске ұқсайтын, басы мен аяқ-қолы жоқ бір сәби әкеледі. Екеуі елдің көзіне түсуден ұялып, таудың ішіне жырақтап кетеді. Бірнеше жыл бойы мес баланы қолдарынан

түсірмей көтеріп жүреді. Бір күні Шаш ана тасқа сүрініп құлап қалады. Сол кезде Гүржіхан қатты налып, месті жерге тастап жібереді. Мес жарылып, ішінен бір бала шығады да, қашқан бойы үңгірге кіріп кетеді. Екеуі соңынан тұра ұмтылады, бірақ жете алмайды. Сөйтіп, қанша уақыт бойы күзетіп, жалбарынып шақырса да, бала келмей қояды. Осында Гүржіхан ата мен Шаш ана ағыл-тегіл жылап, өмірлерінің соңына дейін қалады. Олардың жастары жартастан сорғалап ағып тұратын болған. Содан бұл үңгір «Жылаған ата үңгірі» деп аталып кеткен екен». Аңыз оқиғасы ежелгі түркі батыры Алып Ер Тоңғаның дүниеге келуі туралы парсы әпсанасына ұқсайды. «Түркі патшасы жас кезінде бір қызға қатты ғашық болады. Бірақ әкесі оған үйленуіне рұқсат бермейді. Сонда да баласы әкесінің батасын алмай, сүйгенін үйіне алып келеді. Біраз уақыттан кейін ханым босанып, сәби емес, қанға толы мес туады. Кіндік шешесі қапты пышақтың ұшымен тескенде қолдары шынтағына дейін қанға боялған нәресте шыға келеді. Баланы арықтың ішіне салғанда ағыс күшейіп, оны алып кетеді. Кейін әке-шешесі тауып әкеліп, балаға Афрасияб деп ат қояды» (Тәжиев, 2011, 278 б.). Мұндай ұқсастық аңыздардағы ұқсас мотивтерді аналогиялық талдау бойынша анықтауға болатынын білдіреді. Мифологияда көшпелі мотивтер ғылыми зерттеулер нысанына айналып, халықтардың ежелгі кезден бері дүниетанымының, сана-сезімінің, менталитетінің, наным-сенімдерінің көшпелі кейіпте бір-біріне өткенін, бейімделгенін айғақтап отыр.

Жылаған ата үңгірі маңынан шығатын дыбысты халық мұң, тәубе, рухтар үні сипатында түсіндіреді. Үңгір мен құдықтың маңы және осыған қатысты хикаялар адамның жан дүниесіне терең әсер етіп, мұңға батырады. Бір сәтке тарих тереңіне еніп, рухтармен сырласқандай сезімге бөленеді. Аумақтың топонимикалық көрінісі оны қалыпты тіршілік аясынан ерекшелейді. Бұл жердегі табиғи құбылыстар (судың ағуы, дыбыстардың шығуы, ауа райының құбылуы, ағаш, тас, шөптерден су тамшылауы) мәдени-діни мағына иеленіп, киелі мәтінге айналған. Аңыздың бірнеше нұсқасының қатар өмір сүруі оның бұрыннан агиографиялық сипат иеленгенін дәлелдейді. Ауызша және жазбаша дүниелерді тереңірек зерделеп, Түркістан өңірінің ескі тарихы, халықтың байырғы дүниетанымы, діни және тарихи тұлғалар, жер-су атаулары туралы құнды мәліметтер алуға мүмкіндік бар. Феноменологиялық талдау негізінде, Жылаған ата үңгірін «дыбыстық феномен» немесе «күнә-

дан тазару мекені» ретінде қарастыруға болады. Жылаған ата үңгіріне барған зияратшылар феноменологиялық қорқыныш пен таңданыстың бірігуін сезеді.

Жылаған ата үңгірі бүгінде зияратшылар мен туристердің жан-жақтан ағылып келіп, бас қосатын орнына айналғандықтан, бұл жерді тарихи-мәдени тұрғыдан реконструкциялап, халық санасындағы және бүгінгі күндегі рухани қызметтерін белгілеудің және жүзеге асырудың маңызы зор.

Ислам дінінің келуімен байланысты мекендердің социо-психологиялық функциялары: Укаша ата құдығы мен Қылуат жерасты орны

Укаша ата кесенесін феноменологиялық тұрғыдан талдасақ, «киелі кеңістік», «киелі адам» категориялары бойынша қарастыратын боламыз. Укаша ата Мұхаммед пайғамбарымыздың сахабасы. Жалпы, Мұхаммед пайғамбардың сахабаларына арналған ғибадат орындары қасиетті орындар арасында ерекше орын алады, себебі олар оның жеке басына табынуымен байланысты болды. Олардың арасында Кусам ибн Аббас, Укаш ибн Михсан, Саид ибн Әбу Уаққас және басқалары да бар.

Қоғамда әулиелерге сенім бірқатар факторлармен байланысты. Кейбір мұсылмандар киелі адамдар иеленген, олардың қабірлеріне берілетін берекенің қуатты күшіне сенеді. Әулиелер арқылы береке қарапайым адамдарға берілуі мүмкін деген сенім бар. Зиярат талаптары күрделі және қарама-қайшы мотивациялар мен сенімдер жиынтығын қамтиды. Зияратшылар әулиенің қорғауына үміттеніп, оған дұға етуге келеді, ол кейбіреулері әулиенің көмегімен аурудан айығуға сенеді. Зияратшылар тілек тілеп, дұға оқып, бұталар мен ағаштардың бұтақтарына мата шүберектерін байлайды (Muminov, 1996).

Көбінесе киелі орындарға аймақтық мәдени және экологиялық ерекшеліктеріне байланысты зиярат етеді. Солардың бірі Түркістан қаласынан 42 шақырым қашықтықта, Қаратау тауларының етегінде орналасқан Укаша ата мазары. Бұл күрделі мазар кешені, себебі оған кесене, мешіт, қасиетті құдық және тоғ мен оба қызметтерін біріктіретін діни ғимарат түріндегі киелі орын кіреді. Негізгі құрылым, кесене, тау тасынан салынған. Укаша ата жерленген жердің үстіндегі құлпытас Қазақстандағы ең үлкен құлпытасардың бірі. Құлпытаспен бірге оның ұзындығы 25 метрден асады. Укаша атаның мазары бірнеше рет қайта салынды. Кеңес дәуірінде, дінге қарсы күрес жүріп жатқан кезде киелі орын бірнеше рет қиратылған болатын. Соңғы рет 1986 жылы

дінге қарсы күрестің тағы бір науқанында барлық құрылыстар қиратылған еді. Кешен 1990 жылдардың басында қайта салынып, қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді (Маликов, 2015).

Барлық киелі жерлердің өзіндік ерекшеліктеріне орай, Укаша ата кесенесінің батыс жағында, 600 метр қашықтықта құдық орналасқан. Аңыз бойынша, мұндағы су Укаша ата қайтыс болған кезде пайда болған және ерекше емдік қасиеттерге ие. Құдық жер асты су жолдарымен Меккенің қасиетті суларымен байланысты деп есептеледі. Аңызға сәйкес, емдік суды тек таза жан иелері ғана жинай алады деседі. Зияратшылар әдетте Түркістанның киелі жерлеріне барғанда осындай сынақтардан өтеді. Тілек тілеп жатқанда, зияратшылар суды ішіп, обаға шүберек байлайды. Осындай рәсімдерді Орта Азияның басқа аймақтарында, тіпті төменгі Еділ аймақтарында да кездестіруге болады (Сызранов, 2012).

Укаша ата құдығын вертикальді ось ретінде қарастыруға болады. Яғни, құдық – вертикальді сакралды ось (axis mundi), онда үш әлемді айтуға болады: 1) жоғарғы әлем – аспан; 2) орта әлем – адам; 3) төменгі әлем – құдық түбі.

Үңгірлік культтерде вертикальдық символизм әлем құрылымының негізгі моделі ретінде қарастырылады. Оны Укаша атаның қабірі мен маңындағы құдықтан байқауға болады. Ол зияраттың жергілікті моделіне айналған.

Укаша ата жайлы аңыздардың семиотикалық құрылымын, олардың діни-идеялық мазмұнын герменевтикалық тәсіл арқылы қарастырсақ, ел аузындағы әулиеге қатысты оқиға жалаң айтылмай, нақты географиялық нысанмен байланыстырылады. Хикаятта Мұхаммед пайғамбардың сахабаларының бірі, әрі қорғаушысы болған, соңғы пайғамбардың жауырын тұсындағы мөрін сүйгеннен кейін, денесіне оқ дарымаған ешбір пенденің оғы өтпейді, қылышы кеспейтіндігі туралы баяндалады. Укаша ата тек таң намазын оқыған кезде қорғансыз қалады екен. Жаулары айлакерлікпен әйелінен сахабаның осал жерін біліп алыпты. Кәпірлер Укаша ата таң намазын оқып отырған кезде келіп басын қылышпен шауыпты. Жансыз бас 22 метр қырдың етегіне дейін домалап түскенде жер қақ айырылып құдық пайда болады. Соған түскен бас жер асты өзен арқылы ағып Мұхаммед пайғамбарға жетіпті. Зияратшыларға әулиенің шырақшылары Укаша атаның қабірінен төмендегі сол құдықты, атаның түйесінің ізі қалған тасты көрсетеді. Келушілер осы құдыққа кезекпен шелек салып су алуға әрекет етеді. Су біреулерге беріледі, біреулерге қанша мәрте

шелек салғанымен бір тамшы су ілінбейтіні бар. Мұны шелек тастап отырған адамның күнәсіне балап түсіндіреді» (Керім, Әлмұхаметов, 2021, 27 б.). Укаша ата туралы аңыздарда «азап шегуші құдай» туралы мотивтері бар, мысалы, Самарқанд қаласындағы Шахи Зинда киелі орнындағы Кусам ибн Аббастың тұлғасымен байланыстыруға болады (Саксанов, 1991).

Укаша ата кешенін салыстырмалы-дінтанулық талдау тұрғысынан қарастырғанда, зерттеуші А. Муминовтың айтуынша, алып қабірлер салу идеясы Оңтүстік Араб немесе Йемен дәстүрінен бастау алады, ол Қарахан дәуірінде (11-12 ғасырлар) Орталық Азияда салыстырмалы түрде кең таралған (Муминов, 1996). Ал зерттеуші Р. Мустафина ұзын қабірлер салуды жергілікті түркі дәстүрімен және алып әулиелер туралы аңыздармен байланыстырады (Мустафина, 1992). Укаша ата кесенесіндегідей ұзын құлпытастарды ертедегі ислам миссионерлері мен пайғамбарларының іс-әрекеттеріне немесе қабірлеріне жатқызуға болады. Оларды Орта Азияның басқа бөліктерінен де, мысалы, Самарқандта кездестіруге болады, онда Даниял пайғамбардың (Қожа Даниярдың) қабірі орналасқан, оның ұзындығы 18 метр (Маликов, 2007). Укаша ата киелі орнының атауы Түркияда Оңтүстік Шығыс Анадолыда Өккеш, Қырғызстанда Екеш ата түрінде белгілі болып отыр (Şengün, 2018). Орта Азияның басқа аймақтарында да кездеседі: Өзбекстанның Ташкент облысында және Ауғанстанның солтүстігінде, Балх аймағында. Балх аймағында Аккаши ибн Михсан әл-Асидің қабірінің үстіне кесене салынған. Кесененің жанында қасиетті көне шынар ағашы бар. Кесененің ішіндегі құлпытас Укаша атадан айырмашылығы қалыпты өлшемде. Қабірдің төрт бұрышында жарты ай пішінді қақпақтары бар төрт баған орналасқан. Мұнда қасиетті құдық жоқ, керісінше оба пішінді құрылым бар. Асылып тұрған жасыл жалауда «Қожа Аққошы Сахабаның мазары» деген жазу бар. Мазардың басында зияратшылардың тілектері жазылған үлкен кітап бар (Маликов, 2015). Ғалым Мұхаммед Салихходжи деректері бойынша, Укаша атаның зиярат ету орны Чорсудың оңтүстік-батысында, Ташкентте болған деседі. Аңыз бойынша, ол бұл жерге исламды тарату үшін келген. Ташкентте аялдаған кезде аяғының астынан бұлақ атқылаған (Султонов, 2009). Осылайша, Мұхаммед пайғамбардың серігі және сахабасы Укашаның культі Ауғанстанды қоса алғанда, Орталық Азияда кең таралған.

Тарихи-мәдени реконструкция әдісіне сәйкес, Укаша ата кешені ислам дінінің келуімен сипатталады. Себебі, Мұхаммед пайғамбардың сахабасы Укаша ибн Михсон (638 жылы қайтыс болған) Мұхаммед ибн Исмаил Бұхаридің «Хадис» кітабында аталған, яғни ол нақты тарихи тұлға болған. Ол арабтардың Бадду тайпасына жататын және ислам дінін таратуға үлкен үлес қосқан сахаба. Араб халифатында сол заманда сахабалар көптеген артықшылықтарға ие болған (Исламизация, 2013).

Қазіргі таңда сақталған ауызша дәстүрлер аймақтың ерекшелігі мен өзіндік сипатына байланысты белгілі бір айырмашылықтарға ие. Алайда Орталық Азиядағы бұл қастерлі мекендерді біріктіретін басты ортақ фактор – исламдағы құрбандық идеясы және қаза тапқан тұлғаның Мұхаммед пайғамбардың өз тарихымен байланыстырылуы саналады. Түркістан өңірінде киелі орынның қалыптасуы кездейсоқ құбылыс емес, ол тәу етуге байланысты құдыққа қатысты исламға дейінгі наным-сенімдер мен исламдық аңыз-әпсаналардың тоғысуының нәтижесінде пайда болған. Сонымен қатар, культтік-мемориалдық кешеннің қалыптасуында Қарнақ ауылында орналасқан ірі ортағасырлық діни орталықтың жақын маңда болуы да елеулі қызмет атқарған.

Қылует. Қылуетті зерттеуден бұрын, тағы да бір рет үңгір феноменіне шолып кетсек. Үңгірлердің адамның ішкі жан дүниесімен, көңіл-күйімен, мінез-кұлқымен параллельді аналогиялық көрінісі психоаналитикалық талдаулар мен түсіндірмелерге де арқау болған. Карл Густав Юнг архетиптер туралы еңбегінде жартас, ағаш, бұлақ, әртүрлі ыдыстар мен гүлдермен (раушан, лотос) қатар үңгірді де ана архетипінің бір символы ретінде қарастырады (Юнг, 1996). Бұл тұрғыдан үңгір ана құрсағы моделін жасақтайтын рәміздік кеңістік. Аталмыш символдың функциясы қорғау, қамқорлық және қайта туу, жанару өзгеру (трансформация) үдерісі. Осы көзқарас негізінде К. Юнг: «үңгір – қайта туу орны, адам инкубацияға түсу, яғни ішкі жетілу мен жанаруды бастан кешіру үшін кіретін құпия әлем» деген анықтама береді (Юнг, 1996, 285 б.). Ол трансформация үдерісін түсіндірген кезде Құрандағы «Кәһф» («Үңгір») сүресінен мысал келтіре отырып, әрбір аятқа өзінше психологиялық интерпретация жасайды. Юнгтің ойынша, бұл сүре тұтастай алғанда қайта тірілу, жаңғыру мистериясын пайымдауға арналған. Сүреде баяндалған қиссаның негізгі мәні мынада: үңгірге – яғни әрбір адамның өз ішінде ор-

наласқан жасырын кеңістікке немесе сананың ар жағындағы түнекке енген әрбір жан бейсаналы сипатта өрбитін трансформация үдерісіне тартылады. Бейсаналы үдеріске ену арқылы адам өз түпсанасымен байланыс орнатады. Мұның нәтижесі тұлғаның жағымды немесе жағымсыз бағытта елеулі өзгеруіне әкелуі мүмкін. Патшаның қаһарынан қашып, үңгірге тығылған жеті кісі ұзақ ұйқы кезінде трансформация үдерісінен өтіп, мәңгі жас қалыпта қалады. Онда сипатталған қасиетті тұлғалардың тағдыры тыңдаушыны терең әсерге бөлейді, себебі бұл аңыз оның өз жан түкпірінде, түпсанасында жүріп жатқан ұқсас үдерістерді бейнелейді және сол арқылы түпсананың санамен қайтадан бірігуіне ықпал етеді (Юнг, 1996).

Үңгір мен оған ұқсас нысандар (жертөлелер, құдық, шұңқыр, жартас қуыстары т.б.) символдар шоғыры кейпінде барлық діндер мен діни наным-сенімдерде дерлік ұшырасып отырады. Христиан дініне тән тау шіркеулері, жер асты құжыралар мен ислам дініндегі жер асты мешіттері, ғар (арабша غور – «шұңқырға түсу, бату») жер астына түсіп, оңаша құлшылық етудің терең мәнге ие екенін айғақтайды. Бұл адамның рухани жетілуге, толық тазаруға, кемелденуге деген қалау-ықыласын, оны тиімді жүзеге асыруды көздейтін ниетін білдіреді. Әсіресе исламдағы сопылық мектептерінен көбінесе жеке адамға қатысты діни ритуалдар мен тәжірибелердің жер асты орындарында (қылует, зауия, текке, ғар, шілдеханана) өткізілетіні және мұның белгілі бір уақытпен шектелетіні (40 күн) назар аударуға тұрарлық. Жоғарыда К.Г. Юнгтің үңгір символын тірек ете отырып, қайта жаңару үдерісін Қызыр тұлғасымен түсіндіру барысында оны негізінен ислам мистицизмімен сабақтастыратыны кездейсоқ емес (Юнг, 1996).

Тасаууф ілімінде кісінің рухани кемелденуі, нәпсінің теріс сипаттарынан арылуы, жан әлеміне үңілуі, қайта жанаруы, ішіндегі сырларды тануы, ғайып әлеміне жол ашуы үшін оңаша отырып құлшылық етуі, яғни қылуетке, шілдехананаға түсуі басты маңызға ие. Қазақстан аумағында ескі кезеңдерден қалған жер асты құлшылық орындары көптеп ұшырасады, әсіресе Түркістан өңірінде ең көнесі X-XII ғасырларға барып тірелетін қылуеттер, шілдеханалар жиі кездеседі. Түркістан, Отырар, Сайрам, Созақ, Сарыағаш, Шардара аудандарында тіркеуге алынған қылует, шілдеханалар XX ғасырдың 30 жылдарына дейін қызмет етіп, халықтың рухани сұранысын өтеп келді. Солардың ішіндегі бірегейі Түркістан қаласында орналасқан *Қылует* жер асты ме-

шіті. Бастапқыда он сегіз бөлмеден тұрған бұл жер асты мекені діни, рухани, мәдени қызмет атқарған кешен ретінде назар аудартады. Бұл жерде Қожа Ахмет Ясауи салдырған бір кісілік «Ғар» бөлмесімен бірге «Жамағатхана», «Мешіт» және «Құжыра» бөлмелері мен жуынатын, ас ішетін бөлмелер де орын алған. 1940 жылы май зауытының құрылысына пайдаланылады деген желеумен кірпіштері бұзып алынады. Бірақ скульптор А.Л. Шмидтің жанашырлығымен Қылуеттің папье-маше, қағаз бен саздан макеті жасалып қалдырылған (Қылует, 2009). Соның негізінде және археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде бұл кешен реконструкцияланып, толығымен қалпына келтірілген.

«Қылует» (арабша *خلوة* – «жалғыз қалу, оңашалану») «жүректі жансақ сенімдер мен теріс дағдылардан арылтуға» арналған жер. Түрік ғалымы Ф.Көпрүлү «Ясауи тариқатында «Қылуеттің» өзіндік маңызы мен әдебі бар. Қылуетке түсу кезінде шайтан мен нәпсіге бейім қалау, құмарлықтар мен ләззаттар жанып жоғалады. Сырттың қараңғылығынан адамның қайғы-мұңы жойылады, ішкі рухани дүниесі нұрланып тазарады және басқа да осындай нәрселерге қол жеткізе алады» дейді (Көпрүлү, 1999). Қылует қырық күнге созылады. Мұнда адам ұйқы мен тамақтан тыйылып, тәкбір, зікір (ара, алқа), кешірім дұғасын оқиды. Риязат (нәпсімен күресу), муракаба (өз-өзін бақылау), мухасаба (өзінен есеп алу), мужахада (кереметке куә болу) сияқты сопылық жолдың өзіне тән психотехникалары мен тәжірибелері жүзеге асырылады. 1914 жылы «Шура» журналында басылған бір мақалада «Әзірет Сұлтан» кесенесіне келуші сопылар жылда бір рет зұлхиджа айының алдында рәсімді түрде қылуетханаға кіреді. Соңғы жылдарға дейін бұл мақсатта бес-алты мың адам бас қосып жиналады деп жазылған (Қылует, 2009).

Қожа Ахмет Ясауидің немере інісі Мәулана Сафи уд-дин Орұң Қойлақы жазып қалдырған «Насапнама» шежіресінде Ахмет Ясауидің қарамағында елуден аса «Қылует» болғаны жазылған (Насапнама, 2022). Қожа Ахмет Ясауи жайлы аңыздарда да қылуетке түсуі жайлы баяндалады. «Қожа Ахмет Ясауи алпыс үш жасқа келген соң, «Пайғамбар жасына келдім, енді дүниенің дау-шарына араласқаным жөн болмас. Қалған ғұмырымды құлшылықпен өткізейін» деп қылуетке түсті. Мұны естіген жұрт: «Өзін қапасақа қамап не көрінген?» деп күңкілдеді. Бұл сөз медресеге енді келіп жатқан кейбір шәкірттеріне ауыр тиді. Мансүр есімді бір мүрид қылуетке барып:

- Тақсыр, адам бойы әрең сиятын қылуетке кіріптар боп, өзіңізді неге қинайсыз, кең дүние жетпеді ме? – деді. Әзірет Сұлтан үндемеді. Ымдап, қасына шақырды. Мансүр қылуетке кіріп еді, тар бөлме шексіз кең, жарық әлемге айналып шыға келді. Шәкірт таң қалып:

- Ұстаз-ау, сіз отырған жер дүниеден кең ғой, – деп таң қалды.

- Құдайдың кереметінде шек бар ма? Көкірегі кең адамға көр іші де кең болар, пейілі тар кісі үшін кең сарай тар қапасақа айналар, – депті». Тағы бір аңызда оның шәкірттеріне қылуетке қатысты берген кеңесі сақталған. «Жүректің назары Хақтың дидамы болғанда дүниенің қызылжасылы, баянсыз қызықтары адамды бұрынғыдай алдамайды. Оңашада Хақпен сырласатын момынның таза жүрегі оны әулие дәрежесіне көтереді. Қылуетке түскен дәруіш ең бірінші жүрегін тәрбиелейді. Жүрек Хақтың хикметін қызықтайтын қасиетті орын. Ол жерге дүниенің арман-арзуын кіргізбейдер. Жүрек қылуетте тереңнен толғанбаса қырық күндік құлшылығы зая кетеді» (Керімбай, 2021, 65 б.). Бұл сөз сопылық жолдағы қылуетке түсудің мәні мен маңызын, қажеттілігін айқын танытады.

«Қылуетпен» қатар одан 1 шақырымдай жердегі «Құмшық ата» жер асты мешітінде де сопылардың діни рәсімдері жиі өткізілетін болған. Ел арасындағы аңыздарға қарағанда, Қожа Ахмет Ясауи жер астымен келіп, осы мешітте зікір салатын болған. Қожа Ахметтің қолында түскен нәзірді салатын құм табақ ыдысы болған дейді. Осы жерде әулие шын ықыласымен зікір салғанда тоқсан тоғыз мың машайық, сексен сегіз мың сәруар келіп отырған делінеді. Әулие айтыпты деген әңгімеде Құмшық ата тек шын ықыласымен зікір салғанда ғана көрініс беретін болған. Бұл жер астындағы оңаша екі мекеннің мазмұн-идеясы бір – Аллаға жалбарыну, мінәжат ету орны (Тәжиев, 2011).

Адамзаттың даму сатысында бірге еріп, қоса өркендеп отырған діни дүниетанымның, сенім жүйесінің кейбір элементтерінің бастапқы қайнар көзінен толықтай ажырап кетпей, қазіргі кезде де сақталып отырғаны белгілі. Алғашқы қауымдық кезеңдерге тиесілі жер асты құрылыстарын, үңгірлерді зерттеген ғалымдар онда негізінен күдіретті күштерге табыну, сиқыр, олжа мен сәттілікке ұмтылу сарынының жатқанын аңғарған. Сондықтан «біз үңгірге бас сұққанда, мыңдаған жылдар бойы қасиетті жоралғылар өткізілген киелі орынға енгендей боламыз». Бұл идея аңшылық магиясы мен мол өнім алу аясында жүзеге асырылады және үңгірде адамның

алғашқы бейнелеу өнеріне бейімі пайда болған сәттен бастап, ол киелі орын (ғибадатхана) санатына жатады дегенді білдіреді (Широков, 2022). Кейін әлемдік діндердің қалыптасу және даму кезеңіне аяқ басқанда бұл түсініктер де барынша күрделенді және жер асты орындары бұдан былай адамның оңаша құлшылық ету мекенін білдіретін жеке кеңістік ретінде қабылдана бастады.

Қорытынды

Үңгірлік культтер – тек географиялық нысандар немесе діни орындар емес, адам санасының терең қабаттарында орын алған ұжымдық бейсанадағы тұрақты рәміздердің көрінісі. Карл Юнгтің архетиптер теориясы, феноменология және герменевтика әдістері арқылы қарастырылғанда, Ақмешіт ата, Қылуат, Жылаған ата және Укаша ата нысандары:

- рухани жаңарудың кеңістігі,
- бейсаналыққа сапардың символы,
- табиғат пен адам арасындағы қастерлі байланыс нүктелері,
- мәдени жад пен этносимволдық кодты сақтаушы орталықтар негізінде қарастырылды.

Ендеше Түркістан өңіріндегі үңгірлік культтер тек тарихи-мәдени мұра емес, бүгінгі күнге дейін өз күшін жоймаған рухани – архетиптік феномен болып табылады. Олардың ежелгі кезден бері халық танымында киелі мекен деп танылуы тек табиғи, ландшафтық ерекшелігінен емес, құпияға толы, тылсым адам психологиясына айрықша әсер ететін сипатынан бастау алады. Зерттеу нәтижелері Түркістан өңіріндегі спелеомұра нысандарының табиғи ескерткіш ретіндегі маңызымен қатар, адам санасында, психологиясында және әлеуметтік тәжірибесінде ерекше феноменологиялық мәнге ие екенін көрсетті.

Феноменологиялық тұрғыдан Түркістан өңіріндегі үңгірлер мен жерасты мекендер зияратшы тәжірибесінде сакралды шекаралық кеңістік ретінде көрініс табады. Олар күнделікті тұрмыстық кеңістіктен тыс, экзистенциялық толғанысқа, өзіндік рефлексияға және рухани ізденіске жетелейтін орта қызметін атқарады. Үңгірлердің жабық қалпы мен табиғи оқшаулануы адам санасында символдық мәнге ие болып, діни-мистикалық тәжірибелердің қалыптасуына түрткі болады.

Психологиялық аспектіде спелеологиялық нысандар адамның ішкі күйіне әсер ететін ерекше орта сипат алады. Үңгірлік кеңістік катаба-

зис (төменге түсу) тәжірибесін арттырады, жеке тұлғаның эмоциялық күйін реттеуге, өзін-өзі тану үдерісін тереңдетуге және психологиялық шиеленісті төмендетуге жол ашады. Сонымен қатар, белгісіздік пен қараңғылық элементтері арқылы тұлғаның ішкі қорқыныштарын жеңу, катарсистік тәжірибе қалыптастыру әлеуетіне ие екені анықталды.

Әлеуметтік тұрғыдан спелеологиялық нысандар аймақтың тарихи жадысын, мәдени бірегейлігін және дәстүрлі дүниетанымын сақтаушы әлеуметтік институттар деп пайымдалады. Олар халықтық аңыз-әфсаналармен, зиярат ету тәжірибелерімен, ұжымдық сенімдермен тығыз байланысты болып, қоғам мүшелері арасындағы әлеуметтік байланыстарды нығайтуға түрткі болады. Сонымен қатар, бұл нысандар мәдени туризмді дамытуда, өңірдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін арттыруда маңызды ресурс болып табылады.

Қорытындылай келе, Түркістан өңіріндегі үңгірлерді, жерасты ғибадат орындарын кешенді, пәнаралық тұрғыда зерттеу олардың табиғи мұра ғана емес, рухани-мәдени және әлеуметтік практикалық маңызы зор құбылыс екенін дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері дінтану, философия, психология, социология салаларындағы ғылыми ізденістерге теориялық негіз болумен қатар, аймақтық мәдени саясатты қалыптастыруда және рухани-танымдық туризмді дамытуда қолданбалы маңызға ие.

Алғыс

Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан № АР27511211 «Түркістандағы киелі жерлерге қатысты аңыз-әфсаналардың аксиологиялық сипатын айқындау және жастар тәрбиесінде қолдану механизмдері» атты ғылыми жоба аясында қаржыландырылады.

Авторлар үлесі

Камалова Фәриде: зерттеу тұжырымдамасын әзірледі, негізгі бөлімді жазды, ғылыми редакциялады.

Төлегенов Мұхит: деректер іздеу, талдау, оңдеу жұмысын жасады.

Мырзабеков Мұратбек: зерттеу әдіснамасын әзірлеу, әдебиеттерге шолу, талапқа сәйкестендіру жұмысын жасады.

Белтенов Жасұлан: мақаланы техникалық талапқа, форматқа сай сәйкестендірді.

Әдебиеттер

- Akyüz, Ç. (2017). Ankara huseyin gazi tomb in the context of mountain, water, and cave cults. *Turk Kulturu Ve Haci Bektas Veli Arastirma Dergisi*, 81, 151–172. <https://www.scopus.com/pages/publications/85017633167?origin=resultslist>
- Muminov, A. (1996). *Veneration of holy sites of the Mid-Sirdarya valley: continuity and transformation in Muslim culture in Russia and Central Asia from the 18th to the early 20th centuries*. Klaus Schwarz Verlag.
- Şengün, A. (2018). Ukaşa Ata ile ilgili Anlatılan Efsaneler. *Ясауи университетінің хабаршысы*, 4, 115-121.
- Гуссерль, Э. (2008). *Идея феноменологии: Пять лекций* / пер. с нем. Н. А. Артеменко. ИЦ «Гуманитарная Академия».
- Дмитриева, Т. (1997). Пещера как целостность (к проблеме интерпретации палеолитической пещерной живописи) // *Пещерный палеолит Урала: материалы междунар. конф.* Уфа, сс. 53-56.
- Жандарбек, З., & Муминов, Ә. (2022). *Насапнама* (Иасауи жолының тарихы). South Print Corporation.
- Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Исхак-баба в нарративной и генеалогической традициях. (2013). Т. 1: *Открытие дороги для ислама. Сакральное сказание об Исхак-бабе* / Введ., сост. крит. текстов, пер. на рус. и англ. яз., коммент. и указ.: Д. ДиУис, А. К. Муминов, Д. О. Рахимжанов, Ш. Ш. Зиёдов; изд.: Д. ДиУис, А. К. Муминов. Дайк-Пресс.
- Керімбай, С., Төлеген, М., Нәби, Ә., & Тасболат, А. (2021). *Яссауи феномені*. 4-басылым. Отбасы хрестоматиясы.
- Керім, Ш., & Альмухаметов, А. (2021). Укаша ата мен Қорасан ата туралы хикаяттар. *ҚазҰУ Хабаршы. Дінтану сериясы*, 2(26), 25-32. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2021.v26.i2.r4>
- Көпрүлү, Ф. (1999). *Қожа Ахмет Иасауи таным мен тағылымы*. Шымкент.
- Маликов, А. (2015). Святилище Укаша-ата в Южном Казахстане и его аналогии в Центральной Азии. *Археология және деректану ұлттық орталығының Хабарлары*, №2, 55-64.
- Маликов, А. (2007). *Мавзолей Ходжи Данияра*. Самарканд.
- Мустафина, Р. (1992). *Представления, культы, обряды у казахов* (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX в.). Қазақ университеті.
- Османова, Г. (2021). Мифологическое пространство в эпосе «Книга моего деда Коркута». *Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова: Серия Эпосоведение*, 3, 35-42. <https://www.scopus.com/pages/publications/85213029626?origin=resultslist>
- Саксанов, Т. (1991). *Паломничество к святым местам: традиция и современность*. Москва.
- Сейдімбеков, А. (1981). *Күңгір-күңгір күмбездер: Сұлулық туралы сырлар*. Жалын.
- Сейдімбек, А. (1997). *Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау*. Оқу құралы. Санат.
- Сызранов, А. (2012). *Аулыа // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь*. Выпуск 5. Восточная литература.
- Султонов, У. (2009). *Мухаммад Солиххужа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари*. Тошкент.
- Тәжиев, Қ.Т. (2011). *Қазыналы Оңтүстік*. Т.22: 2-кітап: Өз әулиелер. Нұрлы Әлем.
- Түркістан – руханият бесігі. (2019). *Лингво-өлкетану энциклопедиясы*. Бірінші кітап. Нұрнама.KZ.
- Тұяқбаев, М., & Мейірман, А. (2009). *Қылуат*. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы.
- Широков, В., & Широкова, Н. (2022). Пещера – святилище – миф: Критерии интерпретации верхнепалеолитических декорированных пещер Урала. *Уральский исторический вестник*, 2(75), 128-138. <https://www.scopus.com/pages/publications/85134700069?origin=resultslist>
- Элиаде, М. (1996). *Мифы, сновидения, мистерии*. Ваклер, Рефл-бук.
- Юнг, К. (1996). *Душа и миф: шесть архетипов*. Пер. с англ. Наукманова В.В. Государственная библиотека Украины для юношества.

References

- Gusserl', Je. (2008). *Ideja fenomenologii: Pjat' lekcij* / per. s nem. N. A. Artemenko [The Idea of Phenomenology: Five Lectures / translated from German by N. A. Artemenko]. IC «Gumanitarnaja Akademija». (in Russian)
- Dmitrieva, T. (1997). *Peshhera kak celostnost' (k probleme interpretacii paleoliticheskoy peshhernoy zhivopisi)* [The cave as a whole (on the problem of interpreting Paleolithic cave paintings)] // *Peshhernyj paleolit Urala: materialy mezhdunar. konf.* Ufa, ss. 53-56. (in Russian)
- Zhandarbek, Z., & Muminov, A. (2022). *Nasapnama* (Iasau i zholynuz tarihy) [Nasapnama (History of the Yasawi Way)]. South Print Corporation. (in Kazakh)
- Islamizacija i sakral'nye rodoslovnye v Central'noj Azii: nasledie Ishak-baba v narrativnoj i genealogicheskoy tradicijah [Islamization and Sacred Genealogies in Central Asia: The Legacy of Ishaq Baba in Narrative and Genealogical Traditions]. (2013). Т. 1: *Otkrytie dorogi dlja islama. Sakral'noe skazanie ob Ishak-babe* / Vved., sost. krit. tekstov, per. na rus. i angl. jaz., komment. i ukaz.: D. DiUis, A. K. Muminov, D. O. Rahimzhanov, Sh. Sh. Zièdov; izd.: D. DiUis, A. K. Muminov. Dajk-Press. (in Russian)
- Kerimbaj, S., Tölegen, M., Nabi, A., & Tasbolat, A. (2021). *Yassau i fenomeni*. 4-basylym [The Yassawi Phenomenon. 4th Edition]. Otbasu hrestomatijasy. (in Kazakh)
- Kerim, Sh., & Al'muhametov, A. (2021). Ukasha ata men Khorasan ata turaly hikajattar [Stories about Ukasha Ata and Khorasan Ata]. *QazUU Habarshy. Dintanu serijasy*, 2(26), 25-32. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2021.v26.i2.r4> (in Kazakh) (in Kazakh)
- Köprülü, F. (1999). *Kh.A. Yasau i tanymy men tagylymy* [The knowledge and teachings of Khoja Akhmet Yasawi]. Shymkent. (in Kazakh)

- Malikov, A. (2015). *Svyatilishhe Ukasha-ata v Juzhnom Kazahstane i ego analogii v Central'noj Azii* [The Ukasha-ata sanctuary in Southern Kazakhstan and its analogues in Central Asia]. *Arheografija zhəne derektanu ылтық ortalығының Habarlary*, 2, 55-64. (in Russian)
- Malikov, A. (2007). *Mavzolej Hodzhi Danijara* [Mausoleum of Khoja Daniyar]. Samarkand. (in Russian)
- Mustafina, R. (1992). *Predstavljenija, kul'ty, obrjady u kazahov* (v kontekste bytovogo islama v Juzhnom Kazahstane v konce XIX-XX v.) [Representations, cults, and rituals of the Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan in the late 19th-20th centuries)]. Qazaq universiteti, ss.85-86. (in Russian)
- Osmanova, G. (2021). Mifologicheskoe prostranstvo v jepose «Kniga moego deda Korkuta» [Mythological space in the epic “The Book of My Grandfather Korkut”]. *Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta imeni M.K. Ammosova: Serija Jeposovedenie*, 3, 35-42. <https://www.scopus.com/pages/publications/85213029626?origin=resultslist> (in Russian)
- Saksanov, T. (1991). *Palomnichestvo k svyatym mestam: tradiciya i sovremennost'* [Pilgrimage to holy places: tradition and modernity]. Moskva. (in Russian)
- Sejdimbekov, A. (1981). *Kungir-kungir kumbezder: Sululyq turaly syrlar* [Dark-dark domes: Secrets of beauty]. Zhaly. (in Kazakh)
- Sejdimbek, A. (1997). *Qazaq әlemi. Jetnomәdeni pajymdau* [Kazakh world. Ethnocultural perspective]. Oqu quraly. Sanat. (in Kazakh)
- Syzranov, A. (2012). *Aulja // Islam na territorii byvshej Rossijskoj imperii. Jenciklopedicheskij slovar'* [Saint // Islam on the territory of the former Russian Empire. Encyclopedic dictionary]. Vypusk 5. Vostochnaja literatura. (in Russian)
- Sultonov, U. (2009). *Muhammad Solihhuzha va uning «Tarihi zhididaji Toshkand» asari* [Muhammad Solikhhuja and his work “Tarihi jadidayi Toshkand”]. Uzbekiston. (in Uzbek)
- Şengün, A. (2018). *Ukaşa Ata ile ilgili Anlatılan Efsaneler* [Legends told about Ukasha Ata]. *Ясауи университетінің хабаршысы*, 4, 115-121. (in Turkish)
- Təzhiev, K.T. (2011). *Qazynaly Ontustik. T.22: 2-kitap: Əz əulieler* [Treasured South. Vol.22: Book 2: The Saints]. Nurly Alem. (in Kazakh)
- Turkistan – ruhanijat besigi [Turkestan – the cradle of spirituality]. (2019). *Lingvo-өлketanu jenciklopedijasy*. Birinshi kitap. Nurnama.KZ. (in Kazakh)
- TuJaqbaev, M., & Mejirman, A. (2009). *Qyluet* [Qyluet]. «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-mәdeni qoryq-murazhjay. (in Kazakh)
- Shirokov, V., & Shirokova, N. (2022). *Peshhera – svyatilishhe – mif: Kriterii interpretacii verhnepaleoliticheskikh dekorirovannyh peshher Urala* [Cave – Sanctuary – Myth: Criteria for the Interpretation of Upper Paleolithic Decorated Caves of the Urals]. *Ural'skij istoricheskij vestnik*, 2(75), 128-138. <https://www.scopus.com/pages/publications/85134700069?origin=resultslist> (in Russian)
- Eliade, M. (1996). *Mify, snovidenija, misterii* [Myths, dreams, mysteries]. Vakler, Refl-buk. (in Russian)
- Jung, K. (1996). *Dusha i mif: shest' arhetipov*. Per. s angl. Naukmanova V.V. [Soul and Myth: Six Archetypes. Translated from English by V.V. Naukmanov]. Gosudarstvennaja biblioteka Ukrainy dlja junoshestva. (in Russian)

Авторлар туралы мәлімет

Камалова Фэриде (корреспондент автор) – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті теология факультеті дінтану кафедрасының меңгерушісі, Түркістан, Қазақстан, e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz.

Төлегенов Мұхит – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті теология факультеті дінтану кафедрасының аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан, e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz.

Мырзабеков Мұратбек – философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті теология факультеті дінтану кафедрасының аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан, e-mail: muratbek.myrzabekov@ayu.edu.kz.

Белтенев Жасұлан – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: zhassbell@mail.ru.

Information about the authors

Kamalova, Feride (correspondent author) – PhD, Head of the Department of Religious Sciences of the Faculty of Theology, Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz.

Tolegenov, Mukhit – PhD, Senior lecturer of the Department of Religious Studies of the Faculty of Theology, Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz.

Myrzabekov, Muratbek – Candidate of Philosophical Sciences, Senior lecturer of the Department of Religious Sciences of the Faculty of Theology, Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: muratbek.myrzabekov@ayu.edu.kz.

Beltenov, Zhassulan – PhD student of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhassbell@mail.ru.

Сведения об авторах

Камалова Фэриде (автор-корреспондент) – PhD, заведующий кафедрой религиоведения факультета теологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, e-mail: feride.katalova@ayu.edu.kz.

Толегенов Мухит – PhD, старший преподаватель кафедры религиоведения факультета теологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz)

Мырзабеков Муратбек – кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры религиоведения факультета теологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, e-mail: muratbek.myrzabekov@ayu.edu.kz.

Белтенов Жасулан – PhD докторант кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: zhassbell@mail.ru.

2026 жылы 12 қаңтарда тіркелді.
2026 жылы 20 маусымда қабылданды.